बालकृष्ण समका एकाङ्कीमा द्वन्द्वविधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
सुवास प्याकुरेल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

२

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय कीर्तिपुर, काठमाडौंमा नेपाली मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षमा अध्ययन गर्ने छात्र सुवास प्याकुरेलले उक्त विषय अन्तर्गत रहेको दसौं पत्रको लागि तयार गर्नुभएको शोधपत्र **समका एकाङ्कीमा द्वन्द्वविधान** मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं. नाम	हस्ताक्षर
१. विभागीय प्रमुख	
प्रा.डा.देवीप्रसाद गौतम	....
२. शोधनिर्देशक	
उपप्रा. डा. नेत्रमणि सुवेदी	....
३. बाह्य परीक्षक	
प्रा.डा पारसमणि भण्डारी	....

मिति : २०७२।०८।२२

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षका विद्यार्थी सुवास प्याकुरेलले 'समका एकाङ्कीमा द्वन्द्वविधान' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७२।०८।२२

....

(उपप्रा. डा. नेत्रमणि सुवेदी)

निर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु उपप्रा. डा.नेत्रमणि सुवेदीज्यूका कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । विभिन्न कठिनाइहरु हुँदाहुँदै पनि विभिन्न समस्याहरुमा अत्यन्तै सहजता र प्रेमका साथ समय उपलब्ध गराई शोधकार्यका विषयगत र प्राविधिक पक्षमा निरन्तर सजग र सचेत गराउँदै उचित मार्ग निर्देशन गरिदिनु हुने आदरणीय गुरुप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधकार्यका लागि सर्वप्रथम मेरो प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस कार्यका लागि प्रेरणा दिई मेरा पाइला पाइलामा सफलता देख्न चाहने मेरा पूज्य पिता ज्यो. प. चिरञ्जीवी प्रसाद प्याकुरेल र माता अजिता प्याकुरेलप्रति चिरऋृणी रहने छु । यसका साथै शोधकार्यमा आवश्यक सहयोग गर्नुहुने मित्रहरु राजिन पनेरु, ऋषिराम अर्याल, विनोद कोइराला, बाबुराम आचार्य, आशा श्रेष्ठ, साक्षी घिमिरे, मीना बिडारी, बिमला गैरे हार्दिक धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न हुनुमा नेपाली केन्द्रीय विभागका गुरुवर्गको प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष प्रेरणा र प्राज्ञिक निर्देशनले काम गरेको छ । यस क्रममा सबैभन्दा पहिले आदरणीय गुरु उपप्रा. अशोक थापाज्यूलाई हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु । उहाँले शोधको विषय अनुरुप आवश्यक पर्ने धेरै सामग्री उपलब्ध गराई मेरा जिज्ञासामा महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्नुभएको छ । यसैगरी शोधकार्यमा आवश्यक सल्लाह, सुझाव दिनु हुने आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम, प्रा.डा.व्रतराज आचार्य, प्रा.डा.सुधा त्रिपाठी, डा.दुर्गाबहादुर घर्ती, राधिका गुरागाईप्रति म कृतज्ञ छु । साथै विभागीय काम कारबाहीमा सहयोग गर्नुहुने शैक्षिक प्रशासक महेश तिवारीज्यू, केन्द्रीय पुस्तकालय प्रमुखलाई पनि म धन्यवाद दिन चाहन्छु । नेपाली केन्द्रीय विभागको विभागीय पुस्तकालयका साथै यस

शोधमा प्रयोग गरिएको सामग्रीका स्रोत व्यक्तिहरुलाई समेत म हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्रलाई स्तरीय तरिकाले कम्प्युटर टाइपमा र टङ्कनमा सहयोग गर्नुहुने डायनामिक कम्प्युटर एण्ड फोटोकपी सर्भिस, ट्याङ्लाफाँटलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसका साथै यस शोध पत्र लेखनका क्रममा विभिन्न तरिकाले सहयोग गर्ने मेरा सम्पूर्ण सहपाठी मित्रहरुमा पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा ‘समका एकाङ्कीमा द्वन्द्वविधान’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

मिति	: २०७२।०८।२२
शैक्षिक सत्र	: २०७०-७१
त्रि.वि. दर्ता नं.	: ६-२-३९९-२३-२००८
क्रमाङ्क	: २८०४००

....

(सुवास प्याकुरेल)
नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.
कीर्तिपुर

विषयसूची

शोध निर्देशकको मन्तव्य क

स्वीकृति पत्र ख

कृतज्ञताज्ञापन ग

सङ्क्षेपीकृत शब्द घ

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय प्रवेश १-२

१.२ समस्या कथन २

१.३ शोध कार्यको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा ३-५

१.५ शोधकार्यको औचित्य ५

१.६ शोधको सीमाङ्कन ५-६

१.७ शोधविधि ६

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि ६

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा ६

(क) कथानकमा द्वन्द्व,

ख) चरित्रमा द्वन्द्व,

(ग) परिवेशमा द्वन्द्व ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद

द्वन्द्वको सैद्धान्तिक स्वरूप

२.१ विषय परिचय ८

२.२ द्वन्द्वको व्युत्पत्ति र अर्थ ८-९
२.३ द्वन्द्वको परिभाषा ९
२.३.१ पूर्वीय विद्वान्हरूका द्वन्द्वसम्बन्धी परिभाषा ९-१०
२.३.२ पाश्चात्य विद्वान्हरूका द्वन्द्वसम्बन्धी परिभाषा १०-११
२.४ द्वन्द्वका प्रकार ११
२.४.१ आन्तरिक द्वन्द्व ११-१२
२.४.२ बाह्य द्वन्द्व १३
२.५ साहित्यमा द्वन्द्व १४-१५
२.६ नाटकमा द्वन्द्वको आवश्यकता र औचित्य १५
२.६.१ पूर्वीय नाटकमा द्वन्द्व १५-१६
२.६.२ पाश्चात्य नाटकमा द्वन्द्व १६-१७
२.६.३ नेपाली नाटकमा द्वन्द्व १८-१९
२.७ नाटकमा द्वन्द्वविश्लेषणको प्रारूप १९
२.७.१ कथानक र द्वन्द्व १९-२४
२.७.२ पात्र र द्वन्द्व २४-२५
२.७.३ परिवेश र द्वन्द्व २५-२६
२.८ निष्कर्ष २६

तेस्रो परिच्छेद

समका एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व

३.१ विषय प्रवेश २७
३.२ 'प्रेम' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व २७-२८
३.३ 'बोक्सी' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व २९-३०
३.४ 'भतेर' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३०
३.५ 'क्रान्तिकारी भानु' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३१-३२
३.६ 'सबैभन्दा छोटो नाटक' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३२
३.७ 'तपोभूमि' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३२-३३

३.८ 'विधाधनंसर्वधनप्रधानम्' एकाङ्कीको कथनकमा द्वन्द्व ३४
३.९ 'नालापानीमा' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३४-३५
३.१० 'बुहार्तन' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३५-३७
३.११ 'रणदुल्लभ' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३७-३८
३.१२ 'नयाँ घर' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ३८-४०
३.१३ 'भगवतीको मूर्ति' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ४०-४१
३.१४ 'बिरामी र कुरुवा' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ४१-४२
३.१५ 'छ कि छैन ?' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ४२-४३
३.१६ 'प्रतिध्वनि' एकाङ्कीको कथानकमा द्वन्द्व ४३
३.१७ निष्कर्ष ४३-४४

चौथो परिच्छेद

समका एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व

४.१ बिषय प्रवेश ४५
४.२ 'प्रेम' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ४५
४.२.१ चरित्रमा द्वन्द्व ४५
४.२.१.१ भैरवबहादुर ४५-४६
४.२.१.२ बलबहादुर ४६-४७
४.२.१.३ अन्य चरित्रका बीचमा द्वन्द्व ४८
४.२ परिवेशमा द्वन्द्व ४८-४९
४.३ 'बोक्सी' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ४९
४.३.१ चरित्रमा द्वन्द्व ४९-५०
४.३.१.१ भुने ५०-५१
४.३.१.२ अन्य चरित्रमा द्वन्द्व ५१
४.४ परिवेशमा द्वन्द्व ५१-५२
४.५ 'भतेर' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ५२
४.५.१ चरित्रमा द्वन्द्व ५२-५३

४.५.१.१ कान्छा ५३-५४
४.५.१.२ हरिसिंह बस्नेत ५४-५५
४.५.१.३ अन्य चरित्रका वीचमा द्वन्द्व ५५
४.६ परिवेशमा द्वन्द्व ५५-५६
४.७ 'क्रान्तिकारी भानु' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ५६
४.७.१ चरित्रमा द्वन्द्व ५७
४.७.१.१ भानुभक्त ५७-५८
४.७.१.२ अन्य चरित्रमा द्वन्द्व ५९
४.८ परिवेशमा द्वन्द्व ५९-६०
४.९ "सबभन्दा छोटो नाटक" एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ६०
४.९.१ चरित्रमा द्वन्द्व ६०
४.९.१.१ युवक ६१
४.९.१.२ युवती ६१-६२
४.१० परिवेशमा द्वन्द्व ६२
४.११ 'तपोभूमि' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ६२
४.११.१ चरित्रमा द्वन्द्व ६२-६३
४.११.१.१ पवित्र (बाबु) ६३
४.११.१.२ नवीन ६४
४.११.१.३ छोरी ६४
४.११.१.४ अन्य चरित्रमा द्वन्द्व ६४-६५
४.१२ परिवेशमा द्वन्द्व ६५
४.१३ 'विधाधनंसर्वधनप्रधानम्' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ६५
४.१३.१ चरित्रमा द्वन्द्व ६६
४.१३.१.१ साधु ६६
४.१३.१.२ चोर ६६-६७
४.१३.१.३ अन्य चरित्रका बीचमा द्वन्द्व ६७
४.१४ परिवेशमा द्वन्द्व ६७
४.१५ 'नालापानीमा' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ६८

४.१५.१ चरित्रमा द्वन्द्व ६८
४.१५.१.१ नरे कार्की ६८-६९
४.१५.१.२ कर्णेल मबी ६९-७०
४.१५.१.३ अन्य चरित्रका बीचमा द्वन्द्व ७०
४.१६ परिवेशमा द्वन्द्व ७०-७१
४.१७ 'बुहार्तन' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ७१
४.१७.१ चरित्रमा द्वन्द्व ७१-७२
४.१७.१.१ सासू ७२-७३
४.१७.१.२ बुहारी ७३-७४
४.१७.१.३ छोरा ७४-७५
४.१७.१.४ अन्य चरित्रमा द्वन्द्व ७५
४.१८ परिवेशमा द्वन्द्व ७५-७६
४.१९ 'रणदुल्लभ' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ७६
४.१९.१ चरित्रमा द्वन्द्व ७६
४.१९.१.१ रणदुल्लभ ७६-७७
४.१९.१.२ वीरभद्र ७७-७८
४.१९.१.३ पृथ्वीपति शाह ७८-७९
४.१९.१.४ अन्य चरित्रका बीचमा द्वन्द्व ८०
४.२० परिवेशमा द्वन्द्व ८०-८१
४.२१ 'नयाँ घर' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ८१
४.२१.१ चरित्रमा द्वन्द्व ८१
४.२१.१.१ मेधा ८१-८३
४.२१.१.२ अन्य चरित्रका बीचमा द्वन्द्व ८३-८४
४.२२ परिवेशमा द्वन्द्व ८४-८६
४.२३ 'भगवतीको मूर्ति' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ८६
४.२३.१ चरित्रमा द्वन्द्व ८६
४.२३.१.१ प्रभात र साथीहरू ८६-८७
४.२३.१.२ हिप्पी दम्पती ८७-८८

४.२३.१.३ अन्य पात्रहरूमा द्वन्द्व ८८

४.२४ परिवेशमा द्वन्द्व ८८-८९

४.२५ 'बिरामी र कुरुवा' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ८९

४.२५.१ चरित्रमा द्वन्द्व ८९

४.२५.१.१ आनन्द ९०

४.२६ परिवेशमा द्वन्द्व ९०-९१

४.२७ 'छ कि छैन ?' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ९१

४.२७.१ चरित्रमा द्वन्द्व ९१

४.२७.१.१ दाउरे ९२

४.२७.१.२ हस्ते ९२-९३

४.२७.१.३ प्रभु ९३

४.२७.१.४ अन्य चरित्रमा द्वन्द्व ९४

४.२८ परिवेशमा द्वन्द्व ९४

४.२९ 'प्रतिध्वनि' एकाङ्कीको चरित्र र परिवेशमा द्वन्द्व ९५

४.२९.१ चरित्रमा द्वन्द्व ९५

४.३० परिवेशमा द्वन्द्व ९५

४.३१ निष्कर्ष ९६

पाँचौं परिच्छेद

निष्कर्ष ९७-९९

परिशिष्ट : बालकृष्ण समका एकाङ्कीहरूको प्रकाशन-मञ्चन विवरण १००-१०२

सन्दर्भ सामग्री १०३-१०६

सङ्क्षेपीकृत शब्द सूची

त्रि.वि.	:	त्रिभुव विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्र.सं.	:	प्रथम संस्करण
द्वि.सं.	:	द्वितीय संस्करण
ते.स.	:	तेस्रो संस्करण
चौ.सं	:	चौथौँ संस्करण
पा.स	:	पाँचौँ संस्करण
सम्पा	:	सम्पादक
प्रा.डा.	:	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	:	पृष्ठ
ज्यो.प	:	ज्योतिष पण्डित
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
प्रा.लि.	:	प्राइभेट लिमिटेड
अनु.	:	अनुवादन